

Tomas Venclova

Žydai ir lietuviai: kas pasikeitė ir kas nepasikeitė per 40 metų

Paskaita konferencijoje, skirtoje Holokausto edukacijai (projekto “Būty žydu” baigiamasis renginys), 2015-ųjų balandžio 17 diena, Vilnius

Lygiai prieš 40 metų parašiau straipsnį Žydai ir lietuviai. Jis visų pirmą pasirodė žydų savilaidinėje spaudoje, paskui Izraelyje, paskui jį išvertė ir išspausdino lietuviai emigrantai. Straipsnis emigracijoje sukėlė tam tikrą triukšmą. Vytautas Kavolis, Liūtas Mockūnas, Algirdas Julius Greimas ir dar pora žmonių man vėliau sakė, kad po tuo straipsniu pasirašytų, bet buvo ir visai priešingų atsiliepimų, tiesa, daugiau anoniminių arba pseudoniminių. Aš tuo metu dar buvau Lietuvoje, išvykau po dvejų metų.

Parašyti straipsnį mane paprašė Feliksas Dektoras, vertėjas iš lietuvių į rusų kalbą, tada žydų savilaidinės spaudos redaktorius — jis skelbė atsiminimus apie Kauno getą ir norėjo, kad tuo klausimu pasisakytų ir lietuvis, bet aiškiai netarybinis lietuvis, o aš tada jau toks buvau.

Tekstas skirtas mano dukrai Marijai arba Marytei, kuriai tada buvo dveji metai. Marija pagal motinos liniją yra žydų kilmės. Tarp kitko jos motina — žydė irgi tikrai pagal motinos liniją. O pagal mano liniją Marija yra lietuvaitė, kaip ir aš pats, taigi, kada ji suaugęs, galvoju, jai gali būti svarbu suprasti, kas anuomet atsitiko tarp jos dviejų tautų.

Taigi kas per 40 metų pasikeitė, kas nepasikeitė?

Pradėsiu nuo Marijos. Jai dabar keturiasdešimts dveji, ji pati yra motina, laiko save amerikiete ir lietuvaite, kelis sykius lankėsi Lietuvoje ir neseniai pateikė pareiškimą gauti Lietuvos pilietybę. Izraelyje nė sykio nėra buvusi, bet apie

Holokaustą, kaip dažnas amerikietis, žino nemažai. Kiek jai svarbus buvo būtent mano straipsnis, niekad to klausimo su ja nediskutavome.

Feliksas Dektoras tebėra sveikas ir gyvas, kursuoja tarp Izraelio ir Rusijos, leidžia knygas — pastaruoju metu "Juodąją knygą" ir Zeevo Žabotinskio raštus.

Jei pereisime prie straipsnio esmės, krinta į akis kad tais metais lietuviai — taip pat ir aš pats — praktiškai nieko nežinojo apie žydų istoriją Lietuvoje. Tarpukario nepriklausomybės metais istorijos vadovėliuose žydams buvo skiriama geriausių atveju pusė puslapio. Tų vadovėlių autoriams rūpėjo tik etniniai lietuviai; na, dar lenkai, bet lenkai oficialiu požiūriu buvo arba nutautėję lietuviai, arba klastingi priešai, arba viena ir kita.

Sovietmečio vadovėliai iš viso neminėjo žydų, tas žodis buvo tarsi nepadorus, jo buvo vengta. Apie karo metų žudynes buvo rašoma, bet nutylint, arba bandant nutylėti, kad aukos buvo pirmiausia žydai. Tuo tarpu lietuviai sovietinę propagandą suvokdavo atvirkščiai: jeigu valdžia ir ypač KGB ką nors tvirtina, vadinasi, tiesa yra diametraliai priešingoje pusėje. Jeigu plūstami ir kaltinami "buržuaziniai nacionalistai", vadinasi, jie visi kaip vienas yra didvyriai ir laisvės kovotojai. Labai retas suprato, kad tuo būdu daraisi priklausomas nuo KGB: tai būtent KGB lemia tavąjį istorijos supratimą, nors ir aplinkiniu, perversišku būdu.

Nors ir liūdna pripažinti, net pačios bjauriausios organizacijos ir pačios bjauriausios jėgos kartais, net ir iškreipdamos, pasako dalį teisybės. Nevisi tie, kuriuos plūdo sovietai, nevisi tie, kuriuos laikome laisvės kovotojais, buvo tikri laisvės kovotojai.

Šeimose, be abejo, vaikai šį tą išgirdavo, bet irgi vargu ar tos nuogirdos buvo adekvačios: bobučių ir tetų pasakojimuose būdavo ir buitinio antisemitizmo, ir noro išstumti iš sąmonės prisiminimus, apsunkinančius sąžinę, ir dar įvairių dalykų.

Emigracijoje, su tam tikromis nedidelėmis išimtimis, vyravo apologetinė 1941 metų samprata, kuri buvo transliuojama ir į Lietuvą, o žydai buvo laikomi "svetimaisiais" *par excellence*.

Dabar ne tik turime gana plačią informaciją žydų klausimu bendrosiose Lietuvos istorijos studijose, bet esti taip pat gausios ir gana fundamentalios knygos apie Lietuvos žydų paveldą ir praeitį. Didžiulis litvakų kultūros sluoksnis jau

nebesvetimas. Jei jis dar ne visai integruotas į Lietuvos kultūrą, tam, manau, padėtas pamatas.

Daug parodų, sakysime, liečia žydiškąjį Vilnių, ir jose dalyvauja anaipol ne tik žydai menininkai. Atrodo, kad tuo nuoširdžiai domimasi, nors tai ir suvokiama dažnai kaip egzotiškas anklavas. Tiesa, man gaila, kad pristigo pinigų, o turbūt dar labiau valios nupirkti Lietuvos muziejui Chagallo tapytą Vilniaus sinagogos vaizdą.

Vilniaus Gaonas virto beveik tokia pat neatimama daugiataučio Vilniaus paveldo dalimi, kaip Gediminas arba Adomas Mickevičius. "Šiaurės Jeruzalės" sąvoka virto Vilniaus įvaizdžio dalimi.

Velionis Icchokas Meras arba tebegyvas Grigorijus Kanovičius pripažinti kaip Lietuvos kultūros kūrėjai, esti nemažai sėkmingų spektaklių ir filmų žydų praeities bei jų likimo temomis.

Paskelbta daug martirologinių atsiminimų, ir žydų padėtis nacių okupacijos metais nebėra nutylima, ją bent jau bandoma paversti visuomeninės atminties dalimi.

Nėra nutylimi ir lietuvių kolaborantų veiksmai, nors apie juos kalbama labai abstrakčiu lygmeniu; bet koks kaltinimas konkretiems asmenims dažniausiai skelbiamas šmeižtu ir KGB prasimanymu.

Vilniaus getas atstatomas, jame yra ir memorialines lentos, ir paminklai. Būtų, žinoma, gerai, ir turiu vilties, kad bus anksčiau ar vėliau atstatyta Didžioji sinagoga. Straipsnyje rašiau: sovietmečiu geto kvartalai buvo taip atkuriami, kad niekas neprisimintų, jog jie buvo žydiški, ir tai yra mūsų nacionalinė gėda: štai šitos gėdos jau nebėra, kvartalų žydiškumas nebenutylimas.

Sakyčiau, kad Vilniuje būtų labai reikalingas geras, didelis žydų muziejus kaip Berlyne arba Varšuvoje. Taip pat turiu vilties, kad tai atsitiks, ir laikau savo pareiga tą pasiūlymą čia pareikšti.

Straipsnyje sakoma, kad lietuviai ir žydai bendravo ilgus dešimtmečius kaip marsiečiai ir atvykėliai iš Žemės Marse iš Ray Bradbury apsakymo. Jie gyveno tarsi skirtingose erdvėse, ir jeigu susitikdavo, tai tik labai reto laimingo atsitiktinumo dėka. Dabar to turbūt nebėra — lietuviai ir žydai nebėra nesusikertantys pasauliai.

Domėjimasis judaizmu, jo teologine, filosofine, filologine tradicija, ginčo, klausinėjimo ir nesutampančių interpretacijų tradicija, judaistine pagarba žinojimui — visa tai darosi kai kuriuose lietuvių sluoksniuose netgi madinga.

Atsirado lietuviškų romanų, bandančių dorai nagrinėti lietuvių santykį su Holokaustu ir lietuvių vaidmenį jame. Atsirado katalikų kunigų, kurių požiūriui į Holokaustą nieko negalėtum prikišti - tarkime, Julius Sasnauskas.

Bet tai daugiau elito reikalas, šiaip jau viešpatauja amnezija, liečianti, beje, ne tik žydų, bet ir lietuvių praeitį. Ir knygos ne taip jau daug reiškia, kadangi skaitytojų, atidžių skaitytojų sluoksnių yra gana siauras.

Rašiau straipsnyje: gyvenome kartu 600 metų, ir gal tas laikas baigiasi: tokią akimirką negalime būti priešai arba abejingi vieni kitiems.

Laimė, tasai sugyvenimo laikas nesibaigė: Lietuvoje tebegyvena ir daro jai reikšmingą poveikį Irena Veisaitė arba Leonidas Donskis, kurie, kaip ir velionis Aleksandras Štromas, yra ir žydai, ir lietuviai, ar tiesiog žydų kilmės lietuviai, įkūnijantys savo asmenyse pilietinę lietuviybės sampratą — tuo pačiu Lietuva pereina į normalių šalių gretą, nes normaliose šalyse tokie žmonės yra kasdienis atvejis. Tebėra ir žmonių, pabrėžiančių savo ištikimybę būtent žydiškajai, judaistinei tradicijai, ir labai gerai, kad jų yra.

Straipsnyje rašiau: turime suprasti, kad žydų naikinimas yra ir mūsų naikinimas, žydų ižeidinėjimas yra ir mūsų ižeidinėjimas, žydų kultūros likvidacija - pasikėsimas į mūsų kultūrą.

Ar tai virto aksioma, kurią be išlygų priima dauguma lietuvių? Turbūt ne. Antisemitizmas ne tik neišnyko (absoliučiai išnykti jis, matyt, negali, jame esama kažko nepaaiškinkamo, beveik metafiziško) - jis net nevirto marginaliniu, jis dažnokai prasiveržia visuomenės centrinėse erdvėse. Sociologiniai tyrimai, tiesa, rodo, kad "atpirkimo ožio", labiausiai nemėgstamos grupės funkciją iš žydų perima romai (čigonai), juodaodžiai, musulmonai, homoseksualai ir asmenys su psichikos negalia, bet tai tikrai menka paguoda, nes Lietuvoje tebeegzistuoja latentinė neapykanta "kitam". Iš kai kurių požymių atrodo, kad ji stiprėja: krizės akimirką ji gali virsti veiksmis, ir, deja, esama tikimybės, kad tie veiksmiai pasuks įsisenėjusia vaga. Žydas istoriškai virto ryškiausiuoju, emblematišku "kito" atveju.

Neretai sudaromas įspūdis, kad lietuvių ir žydų sugyvenimas ligi 1940-1941 metų buvo idiliškas. Taip nėra. Jis buvo gal kiek geresnis negu daugelyje aplinkinių šalių, bet vis vien susvetimėjimo paženklintas.

Nėra ko slėpti, ir straipsnyje apie tai kalbėjau, kad mūsų tautosakoje ir klasikų (Valančiaus, Kudirkos, Pietario, nors ne Vaižganto, ne Krėvės, ne Maironio) raštuose yra nemažai antisemitizmo. Tuo, beje, lietuviai nesiskiria nuo kitų tautų. Dostojevskis arba Vagneris irgi buvo antisemitai. Tai, žinoma, bjauru, bet dar neverčia tų asmenų žmonijos priešais. Manau, ir Vagneris, ir Kudirka, ir ypač Dostojevskis būtų pasibaisėję Holokaustu. Antra vertus, vis dėlto nedera užmiršti, jog tai prisidėjo kuriant atmosferą, kurioje Holokaustas tapo įmanomas.

Gana stiprios antisemitinės tendencijos, nors ir ne tokios stiprios, kaip, pavyzdžiui, Lenkijoje, ženklino viešąjį diskursą paskutiniaisiais nepriklausomybės metais. Ta lietuvių blogoji tradicija irgi dabar gana atidžiai ir objektyviai nagrinėjama. Ir gerai, kad nagrinėjama.

Tačiau lietuviškasis diskursas, liečiąs Holokaustą, tebeturi, švelniai kalbant, spragų.

Nepaisant pastangų įtvirtinti pilietinį lietuviybės supratimą, etnis nacionalizmas tebėra nepajudinama visuomeninės ir valstybinės ideologijos paradigma. Ir tai nenuostabu. Tą paradigmą kūrė praktiškai visi lietuvių tautinio sąjūdžio veikėjai, tie, kuriems statomi paminklai, tie, kurių vardais vadinamos gatvės ir aikštės — Daukantas, Basanavičius, Smetona. Ta paradigma remiasi populiari iki šiol Šapokos istorija. Ja rėmėsi pokario partizanai ir beveik visi emigrantai. Sovietmečiu etnis nacionalizmas buvo dvilypis. Jam anaipol nesvetimi buvo daugelis komunistų ir šiaip ideologų su oficialiu prieskoniu, tokių kaip Justinas Marcinkevičius; antra vertus, jis buvo patylomis diegiamas praktiškai kiekvienoje šeimoje — žmonės prisitaikydavo, kolaboruodavo, bet sielos gilumoje buvo, kaip jie patys manė, "už lietuviybę", ir velionis Justinas Marcinkevičius virto kultine figūra, nes jis buvo toks pat. Etninio nacionalizmo paradigma rėmėsi ir Sąjūdis, nors taktiniais sumetimais stengėsi to nepabrėžti.

Pagal tą paradigmą etnis lietuvis — išskyrus vieną kitą išdaviką, kurio nė lietuviu vadinti nedera — gali būti tikrai nekalta auka arba didvyriškas kovotojas, o dažniausiai ir viena, ir kita. Lietuvis visada buvo ir bus apsuptas priešų, trokštančių paniekinti ir sunaikinti jo tapatybę, dažnai ir jį patį. Bet kokie etninių lietuvių veiksmai yra pateisinami, nes jie yra būtinoji gintis, ir negali būti kitokie.

Multikultūrinis požiūris ir multikultūrinė politika į Lietuvą atėjo iš šalies, įstojus į Europos sąjungą, ir beveik neturėjo vietinių šaknų. Dėl to daugelis su pasimėgimu tvirtina, kad Europoje ta politika bankrutavo, nors panašios kalbos yra aiškus perdėjimas. Multikultūrizmas prasiskverbė į akademinę terpę, jau vien dėl idėjinės ir finansinės Vakarų paramos, bet ne į mases, ir ne į daugumą valdančiojo sluoksnio, kuris atstovauja masių mentalitetą. Globalizacija, aplamai paėmus, laikoma blogiu, net klastingu sąmokslu prieš tautiškumą.

Ta lietuviška ideologija esmėje tolygi, tarkime, Marinos le Pen ideologijai Prancūzijoje. Skirtumas tas, kad Lietuvoje ją palaiko daugmaž visos stipriosios politinės jėgos — dėl to esti tylus sutarimas, konsensusas.

Taigi oficialiai sutinkama, kad Holokaustas yra didžiulis blogis, jam paminėti skirta speciali diena, bet drauge oficialiai siekama pateisinti ir net kanonizuoti asmenis, prie Holokausto vienaip ar kitaip prisidėjusius. Tam irgi skirti minėjimai bei memoralinės lentos. Tatai reikėtų vadinti valstybine bei nacionaline šizofrenija.

Iš čia — visa tai, kas sukelia teisėtą žydų, taip pat ir šviesesnių lietuvių pasipiktinimą: nuo dažnų antisemitinių gaidų masinės informacijos priemonėse, nuo atviro agresyvaus antisemitizmo interneto komentaruose ligi labai atlaidaus požiūrio į kraštutinės dešinės demonstracijas, kurios būtinai vyksta sakraliniu Lietuvai laiku (per nepriklausomybės metines) ir svarbiausiose Vilniaus bei Kauno viešose erdvėse. Mano manymu, tos demonstracijos yra Lietuvos nepriklausomybės įžeidimas, ir tik taip jas galima vertinti.

Kada Dovydas Katzas ir Efraimas Zurofas atkreipia dėmesį į tuos faktus, kyla pasipiktinimo banga. O kuo čia piktintis? Katzas ir Zurofas esmėje gina normalius, demokratiniam pasaulyje priimtus kriterijus, o daugeliui mūsų tai reiškia "nepageidaujamą kišimąsi į Lietuvos reikalus" ir lietuviško patriotizmo įžeidimą. Tokia patriotizmo samprata yra anachroniška ir neprotinga — ir tai dar švelniai kalbant. Kitaip sakant, išsiskiria lietuvių ir pasaulinis požiūris: pasaulis eina ne į koją, ir mes vieni einame į koją.

Lietuvos prestižo tokiu būdu neišgelbesi, o jį dar labiau pažeisi.

Ir visa tai nėra, kaip dažnai sakoma, "skirtingas žydų ir lietuvių naratyvas", dviejų tautinių požiūrių priešprieša. Ne, tai sąžiningo ir nesąžiningo požiūrio priešprieša. Takoskyra čia eina ne tarp žydų ir lietuvių, o pačios lietuvių visuomenės viduje.

Katonas baigdavo savo kalbas sakniu, "delenda est Carthago", "be to, Kartagina turi būti sugriauta". Aš, kaip paprastai, baigsiu dviem Kartaginom, kurias dera sugriauti. Pirmoji yra 1941 metų sukilimo ir Laikinosios vyriausybės kultas. Apie tai rašiau prieš 40 metų ir nuo to laiko, įgijus daugiau informacijos, mano nuomonė apie Škirpos-Ambrazevičiaus Laikinąją vyriausybę tik pablogėjo. Antisemitizmas buvo jos programos dalis, o to tragiškos pasekmės absoliučiai anuliuoja tariamus tos vyriausybės nuopelnus. Vyriausybė girinama, kad atkūrė lietuvišką administraciją – ką gi, ji atkūrė policiją ir panašius darinius, kuriuos naciai be vargo panaudojo savo naudai. Jei pavadinsime 1941 metų birželio įvykius garbingos rezistencijos pradžia, kaip tai daro Vytautas Landsbergis ir jo įtakingi bendraminčiai, užtėkšime didelę juodą dėmę ant viso, taip pat ir pokarinio lietuvių antisovietinio pasipriešinimo. Tie įvykiai neturėtų būti garbinami vadovėliuose, turėtų būti aiškiai pasakyta, kad nuo pat pradžių orientacija į hitlerinę Vokietiją buvo ydinga ir neleistina, ir geriausiu atveju sukilėliai buvo naivūs, o blogiausiu atveju jų tarpe buvo nemažai nusikaltėlių. Ambrazevičiaus perlaidojimas valstybės lešomis, su garbės sargyba buvo didelė moralinė klaida, kurią, laimė (nors gal kiek pavėluotai), viešai pasmerkė nemažai lietuvių inteligentų, tarp jų tautinis didvyris Tomas Šernas. Vienas politinis isterikas, kurio šiandien nebėra gyvo, išvadino tuos žmones "kvislingais", nors tipiškas kvislingas (viešai pasisiūlęs į Hitlerio sąjungininkus), ar tai mums patinka ar ne, buvo kaip tik Ambrazevičius.

Oficialiai bandoma sėdėti ant dviejų kėdžių: Škirpa su Ambrazevičium gal šiek tiek ir klydo, bet esmėje dirbo savo šalies labui ir dėl to verti pagarbos. Pasiūlysiu paralelę — dabartinės Rusijos oficialų požiūrį į Staliną: jis sunaikino daugiau žmonių, negu reikėjo, bet dirbo Rusijos labui ir dėl to vertas rusų pagarbos. Paralelė itin nesmagi, bet, deja, akivaizdi.

Patylomis plinta nuostata: Holokaustą minime dėl to, kad taip reikalauja tarptautinė padėtis, bet mūsų lietuviškus didvyrius minime, nes taip reikalauja mūsų tautos garbė. Mano manymu, tai liudija labai apgailėtiną visuomenės mentaliteto būseną. Vienu ir tuo pačiu metu gailėtis dėl Holokausto ir reikšti pagarbą Laikinajai vyriausybei yra skritulio kvadratūra. Išspręsti tos antinomijos neįmanoma, tuo klausimu nedera turėti jokių iliuzijų.

Ir antroji Kartagina — dvigubo arba simetriško genocido teorija, kurios atspindys, be daugelio kitų dalykų, yra Vilniaus KGB muziejaus vadinimas genocido muziejumi. Idant išvengtume beprasmiškų ginčų ir trinties, muziejų dera pervadinti komunizmo nusikaltimų muziejumi.

Kiek žinau, Lietuvoje esama įstatymo, kuris baudžia ne tik tuos, kas neigia ar menkina Holokaustą — beje, kiek žinau, pagal jį dar niekas nenubaustas, nors tokių menkintojų esama — bet ir tuos, kurie neigia ar menkina sovietinį genocidą. Atsisakau vadinti tą sovietinį genocidą genocidu ir vadinu jį stratocidu. Jeigu už tai turiu būti patrauktas atsakomybèn, nes tai lengva kvalifikuoti kaip sovietinio genocido menkinimą — mielai ginsiu savo poziciją bet kuriame teisme.

Ačiū už dėmesį.